

Könül Məmmədova
ADU

DEONİMİZASİYA LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: *deonimizasiya, onomastika, onim, lüğət tərkibinin zənginləşməsi, metafora, metonimiya.*

Keywords: *deonimization, onomastics, onym, vocabulary enrichment, metaphor, metonymy.*

Ключевые слова: *деонимизация, ономастика, оним, обогащение словарного состава, метафора, метонимия.*

Cəmiyyətin inkişafı, ətrafda baş verən hadisələr dildə bir sıra dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur. Məlumdur ki, leksika dilçiliyin ən dinamik şöbəsidir. Dil sisteminin ayrılmaz hissəsi olan leksika bu sistemlə birlikdə zənginləşir və inkişaf edir. “Xalqların, millətlərin həyat və məişətindən asılı olaraq onların dillərinin lüğət tərkibi yaranmış və formalaşmışdır” [4, 15]. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi heç də asan olmur və bir sıra problemlərlə qarşılaşır (fonetik, qrammatik, semantik və s.). Dilin zənginləşdirilməsi vasitəsi kimi xidmət edən nominasiya (adlandırma) prosesində semantik dəyişikliyin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər bir dilin leksik sistemi iki alt sistemdən ibarətdir: apellyativ leksika və onomastik leksika.

“Apellyativ” termini ümumi söz, ümumi ad mənasında işlədilir. Bu söz xüsusi adlarla qarşılaşdırılarkən istifadə olunur. Ona görə də apellyativ leksika ümumi sözlərin, ümumi adların məcmusu kimi başa düşülür. Apellyativ sözlər əşya, hadisə, predmet və s. haqqında anlayışları ümumi şəkildə ifadə edir. Bu leksikada sonsuz sayda sözlər vardır. Həmin sözlər xaotik şəkildə deyil, sistemli şəkildə mövcuddur [4, 22].

Deonimizasiya onomastik vahidlərin apellyativ leksikaya keçidi prosesidir [8]. Adların deonimizasiya prosesi bir çox dillərdə və mədəniyyətlərdə əks olunmuşdur. Deonimizasiya prosesi həm ekstralinqvistik amillərdən (demoqrafik parametrlər, cəmiyyətin sosial strukturu və s.), həm də intralinqvistik (dildaxili) amillərdən asılıdır. Bu hadisənin araşdırılması leksikologiya, onomastika, terminologiya və başqa sahələrdə həmin dillərin vahidlərinin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Bu məqalədə antroponim, toponim, mifonim və digər onomastik vahidlərdən yaranan deonimlərin formalaşması, onun səbəbləri, deonimlərin inkişaf yolları, keçid istiqamətləri araşdırılır.

Onomastikanın problemləri həmişə dilçi alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu prosesin aktual məsələlərindən biri də onomastik vahidlərin (onim) deonimizasiya prosesində semantik transformasiyasıdır. Deonimizasiya prosesi dildə yeni deonim-leksemlərin yaranmasına səbəb olur. Lakin ortaya deonimlərin neologizm, yoxsa əsas onomastik vahidin leksik-semantik variantı olması sualı çıxır.

Onomastik vahidlərdən formalaşmış deonimlər bəzən öz ilkin variantlarının ononimi hesab edilir və həmçinin bəzən çoxmənalılığın yaranması üçün də baza rolunu oynayır. Leksik-semantik dəyişmə nəzəriyyəsinə görə, dil sistemində bir dil vahidinin bir neçə mənasının olması mümkündür. Deonimlərin ifadə etdiyi məna formalaşdığı onimin ilkin mənası ilə çox və ya qismən əlaqəli olur. A.İ.Smiritskiyə görə, sözün leksik-semantik variantının olması üçün onun əsas sözlə müəyyən semantik oxşarlığı olmalıdır.

Deonimlərin yaranmasının birinci səbəbi dildə qənaət və dil resurslarının azlığı ilə əlaqəlidir. Digər bir səbəb həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın təfəkkürü ilə izah olunur. Bu səbəblər dildə çoxmənalılığa təsir edir. Xalqlararası əlaqələrin inkişafı, mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiyası leksik fonda da təsirsiz ötüşmür.

Deonimlər dilə təbii və süni yolla daxil olur. Təbii yolla daxil olan deonimlər tədricən formalaşır. Məsələn, dini mənbələrə görə, *Adəm* ilk insanın adıdır. Bu söz həmçinin *insan* sözünün sinonimi kimi apellyativ leksikada istifadə olunur. *Solomon* (Süleyman) müdrikliliyinə görə seçilmiş peyğəmbərin adıdır, həmçinin “müdrək insan” mənasında işlənir.

Dilə süni yolla daxil olan deonimlər çox zaman əsas onimlə eyni şəkildə adlandırılır. Onların əksəriyyəti terminlər və nomenklaturalar sırasına daxil edilir. Ölçü vahidlərinin adları buna nümunə ola bilər. Məsələn: *nyuton* (İsaak Nyuton – ingilis fiziki, riyaziyyatçısı, astronomu, filosof və kimyaçı alimi), *küri* (Pyer Küri – radioaktivlik təliminin banilərindən biri).

Deonimizasiya prosesi iki yol ilə – metafora və metonimiya vasitəsilə reallaşır. Metafora və metonimiya deonimlərin yaranması üçün əsas vasitələrdir. Metaforik yolla addəyişmədə predikativlik xüsusiyyəti obyekt, hadisəni qiymətləndirir və addəyişmə prosesində iştirak edən sözlər arasında kommunikativ funksiya yaradır. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında metafora belə izah edilir: “Tanınmış şəxs adlarına məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlər başqa bir şəxsə də varsa, onda həmin şəxsi xarakterizə etmək üçün tanınmış şəxsin adını işlətmək yolu ilə metafora əmələ gətirilir. ... Dünya ədəbiyyatında tanınmış bir sıra qəhrəmanların adları – *Don Kixot*, *Don Juan*, *Lavelas*, *Alfons*, Azərbaycan ədəbiyyatında məhəbbətin rəmzi *Əsli və Kərəm*, *Leyli və Məcnun*, xəsisliyin və avamlığın təəcəssümü *Hacı Qara*, *Məşədi İbad*, qəhrəmanlığın, cəsarətin timsalı *Koroğlu*, *Qaçaq Nəbi* buna misal ola bilər” [3, 172].

Nostradamus (məşhur fransız təbib, astroloq, kahin) “münəccim”, *qulliver* “hündür insan”, *mezofanti* (Cüzeppe Mezofanti 38 dil və 50-ə yaxın dialektə danışa bilən italyan kardinal) linqvistik bilikləri çox olan adam mənasında işlənir. “*Pavlova*” şirniyyat növü məşhur balerina Anna Pavlovanın şərəfinə belə adlandırılmışdır, *Əli-baba zənbili* (*Ali-baba basket*) onun forması “Əli baba və qırx quldur” nağılındakı yağ kuzələrinə bənzədiyi üçün belə adlandırılmışdır.

Deonimizasiya prosesində mənfi xüsusiyyətlər köçürülür. *Brut* sözü “satqın” mənasında işlənir. Bir şeyi bilmədiyi halda özünü mütəxəssis kimi göstərən adamlara, fırıldaqçılara ünvanalan *şarlatan* ifadəsi də mənfi anlamda işlədilir. Amerika siyasi jarqonizmində dar düşüncəli demokratlar *burbonlar* adlandırılır.

Metonimiya yolu ilə düzələn deonimlərdə məntiqi cəhətdən müəyyən xüsusiyyətlər əlaqələndirilir. Məsələn, *Üzeyir Hacıbəyovu dinləyirəm* (yəni onun bəstələrini), *Füzulini dönə-dönə oxumuşam* (onun əsərlərini).

Metonimiya yolu ilə deonimizasiya prosesində maddi məfhum bildirən sözlər də yaranır. Məsələn: *dizel, qalife, səndviç, makintos*.

Bu adların bir dildən başqa dilə keçmə dinamikliyi dillərin coğrafiyası və mədəni-lingvistik əlaqələri ilə sıx bağlıdır. Onimlərin apellyativlərə keçməsinin məhsuldarlığı həmin leksikanın aid olduğu xalqın təfəkkürü, dil ehtiyatlarından asılıdır. Bu prosesin əsas amilləri kimi aşağıdakılar göstərilir:

1. Dildə şəxs adlarının istifadə edilmə aktivliyinə əsaslanan amil. Məsələn, bəzi xalqlar onlarda ən çox yayılmış və tanınan antroponimlərlə adlandırılır: *ivanlar* (ruslar), *hanslar* (almanlar), *ceklar* (ingilislər).

Mirzə Ələkbər Sabir "Ürəfa marşı" şeirində Azərbaycan və rus qadınlarını ümumi şəkildə adlandırmaq üçün *annalar, tükəzbanlar* ifadələrindən istifadə etmişdir:

*Xoşlamırıq bir para nadanları,
Şiveyi- nisvani müsəlmanları,
Neyləyirik Fatma, Tükəzbanları?
Annaları, Sonyaları yanlarıq
Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq!* [Sabir, 271-272].

2. Özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərinə görə seçilən tarixi şəxsiyyətlərin, incəsənət xadimlərinin, mifik qəhrəmanların, bədii obrazların adları eyni və ya oxşar xarakteri olan insanlar üzərinə köçürülür. Məsələn: *napoleonlar, donkixotlar, leylilər, məcnunlar, burbonlar*.

Deonimləri də bəzi söz qrupları (ekzotizmlər, beynəlmiləl sözlər və s.) kimi tərcümə etməyə gerek yoxdur. N.Nərimanov bəzi sözlərin dilimizdə qarşılığının tapılmasına cəhd göstərən tərcüməçiləri ona görə təqsirləndirirdi ki, onlar sözün mənasını, ilkin mənaşeyini bilmir, bu səbəbdən xüsusi isimləri də tərcümə etməyə cəhd edirdilər. Məsələn, *boykot* sözünün mənaşeyi xüsusi isim olduğunu bilməyib onu tərcümə etmək istəyənlərə deyirdi:

" – *Boykot* sözünü tərcümə etmək istəyirsinizsə, ibtida, Tiflis, Moskva, Mariya... sözlərini tərcümə ediniz. Bu sözlər ismi-hasdır (xüsusi ad), əfəndim! Anladınız?! ..." [1, 275].

Deonimizasiya prosesi terminlərin yaranması üçün də şərait yaradır. Deonimizasiya yolu ilə yaranan terminlər *eponimlər* adlanır. Məsələn: *Nərgiz sindromu, Daun sindromu, Nyuton qanunu*.

Onomastik vahidlər ümumiləşdikdə morfoloji əlamətə malik olur və söz yaradıcılığında iştirak edə bilir. Məsələn: *bayronizm, mentorluq, şampan, parkinson, alpinizm*.

Filosof Platonun adı ilə əlaqədar *platonik sevgi* anlayışı yaranmışdır və mənası "ruhən sevmək" deməkdir. *Boloniya sistemi* ifadəsi İtaliyanın Boloniya şəhərində yerləşən universitetin adı ilə əlaqəlidir. Çexiyanın Bohem əyalətində yaşayan roman xalqlarının sərbəst həyat tərzilə bağlı *bohem tərzilə* ifadəsi yaranmışdır.

Pasterizə etmək feili fransız alimi Luis Pasterin qıdada, içkidə, konservləşdirilmiş ərzaqlarda bakteriyaların məhv edilməsi prosesini aşkar etməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Qədim Romada od tanrısı hesab edilən Vulkanusun adından *vulkanlaşdırmaq* (*vulkanizasiya*) sözü yaranmışdır. *Boykot etmək* sözü XIX əsrdə yaşamış ingilis əmlakçısı Çarlz Boykotun adı ilə bağlıdır. *Google* axtarış sisteminin adı ilə ingilis dilində *to google* "Quqlda axtarış etmək" neologizmi əmələ gəlmişdir.

Xüsusi adların ümumi adlara keçmə istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xüsusi şəxs adından yaranan və ümumi şəxs anlayışı ifadə edən sözlər: *qulliver, şarlatan, hannibal* və s.;

2. Xüsusi şəxs adından yaranan və əşya bildirən sözlər: *şampan, gilyotin, eskalator, səndviç, makintos, kolt* və s.;

3. Xüsusi yer adından (toponim) yaranan və əşya bildirən sözlər: *çini qab* (ilk dəfə Çində istehsal olunmağa başlayan saxsı məmulatlar ağ rəngdə olur, istiliyə davamlılığı və incəliyi ilə seçilir), *cins* (Jeans) İtaliyanın Genuya şəhərinin adından götürülmüşdür. *Cins* parçanın rənglənməsi üçün lazım olan indi qo adlı tündgöy rəngli maddə burada hazırlanırdı. *Kəşmir* Hindistanda vilayət adıdır, həmçinin bu ərazidə istehsal olunan zərif, yumşaq, özünəməxsus naxışı olan yun parçanın adını bildirir.

4. Xüsusi şəxs adından yaranan və iş, hadisə, proses bildirən sözlər: *rentgen, vulkanizasiya, boykot* və s.;

5. Xüsusi yer adından yaranan və iş, proses bildirən sözlər: *Yer* (planet adı) – *yərənmə əməliyyatı, Alp* dağları (toponim) – *alpinizm* və s.;

6. Xüsusi şəxs adından yaranan və ölçü vahidi bilərənlər: *om, nyuton, amper, volt, coul, hers* və s.;

7. Xüsusi yer adından yaranan və şəxs bildirən ümumi sözlər: *sinantrop* (lat. *Sina* "Çin", *yun. antropos* "insan") qədim insan tiplərindən birinin adını bildirir.

Söz qruplarının semantik çevrilmə yolu ilə bir-birinə keçməsi prosesi indi daha sürətlə inkişaf etməkdədir. Onimlər asanlıqla dil sərhədlərini aşıb öz zahiri formasını və ilkin mənasını saxlayıb deonimə çevrilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
3. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, 1978.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008.

İnternet resursları

6. dlib.rsl.ru/loader/view/01002735890?get=pdf
7. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27595740>
8. <https://ru.wiktionary.org/wiki/деонимизация>

Mənbə

9. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, 2002.

Summary

Konul Mammadova

Deonimization as One of the Means of Vocabulary Enrichment Process

This article deals with deonimization process, one of the main means of vocabulary enrichment and, the ways of deonimization, the main causes, the factors of this phenomenon, the types of transitions of proper names into nominal ones.

The main emphasis in it is placed on common nouns and proper names as well as on the lexical units formed as a result of the deonimization process.

Резюме

Кенуль Мамедова

Деонимизация как один из средств процесса обогащения словарного состава

Статья посвящена процессу деонимизации – одному из основных средств обогащения словарного состава и рассматривает способы деонимизации, основные причины, факторы, обуславливающие это явление, виды перехода собственных имен в нарицательные.

Особое внимание в ней, наряду с именами нарицательными и именами собственными, уделяется лексическим единицам, образованным вследствие деонимизации.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.Y.Nacıyeva, fil.f.d., dos.F.Əhmədov.